

له قهيرانه وه بۆ سه قامگيري: سياسه تي نوێ مووچه و خوشگوزهراني له ههريمي كوردستان

پهراوی دارشتنی سیاست

Policy Paper

(1)

ناوهندی توێژینهوهی سبهی

حوزهیرانی 2025

پېرست

- 3 پوخته
- 4 پېشه کی
- 5 شیکاری دؤخی ئیستا
- 6 ئاستهنگه بونیادی و دامه زراوه ییه کان
- 7 گوتاره سیاسییه باوه کان و که موکورتییه کانیا
- 8 گوتاری هیزه ئۆبۆزیوئنه کان
- 8 شیکاری که موکورتییه هاوبه شه کان
- 9 گوتاری سه قامگیری ستراتیژی: چوارچیویه کی نوی
- 10 چوارچیویه تیوری
- 10 پرهنسییه سه ره کییه کان
- 12 سیاسته پېشنیازکراوه کان
- 17 ستراتیژی جیبه جیکردن
- 20 میکانیزمه کانی هه ماهه نگی
- 21 میکانیزمه کانی پئوانه کردن و هه ئسه نگاندن
- 23 نهجامگیری
- 25 سه رچاوه کان

پوخته

کیشەى مووچه له نیوان حکومهتی عێراق و هەریمی کوردستان، که سالانیکه بهردهوامی ههیه، نهک تهنها پرسیکی ئابوری و دارایی نییه، بهلکو هێمایهکی دیاری قهیرانی متمانه و سهقامگیری سیاسی و ئابورییه. گوتاره سیاسیه باوهکان له هەریمی کوردستان، سههرای جیاوازییهکانیان، زۆرجار له چوارچیوهی کردانهوهی کاتی و بهرژهوهندی حزبی دهمیننهوه، که ڕیگری له دۆزینهوهی چارهسهریکی بنهڕهتی و درێڤخایهه دهکات.

ئهم راپۆرته پێشنیازی "گوتاری سهقامگیری ستراتیژی و خوڤگوزهرانی هاوڵاتی" دهکات، که لهسهه بنهمای چوار سیاسهتی سههرهکی بنیات نراوه: شهفافییهت و لێرسینهوهی تهواو، ههمهجوورکردنی ئابوری و خوڤهڕیوهبردن، بههێزکردنی دامهزراوه دهستوورییهکان، و دانوساندنی یهکگرتوو، و بنهمایی. ئهم گوتاره نوێیه ههول دهات؛ کیشەى مووچه له چوارچیوهیهکی گشتگیرتردا ببینیت، که سهقامگیری ئابوری و سیاسی ههریم و خوڤگوزهرانی هاوڵاتیان دهکاته چهقی بیرکردنهوه و سههرنجدان.

پیشەکی

کیشەى مووچە لەنێوان حکومەتى فیدراالى عێراق و حکومەتى ھەرێمى کوردستان، یەکیکە لە پرسی ھەرە ئاڵۆز و بەردەوامەکانى سیاسەتى عێراق لە دواى ساڵى 2003. ئەم کیشەى، کە سەرەتاکەى دەگەرێتەووە بۆ ناکۆکییە بنەرەتییەکان لەسەر تێگەیشتن لە فیدراالىزم و دابەشکردنى سامان، نەك تەنھا کاریگەرى لەسەر ژيانى رۆژانەى زیاتر لە ملیۆنیک مووچەخۆرى ھەرێم ھەبە، بەلکو زیاتر لەوێش دەبێتە ھۆکارى ناسەقامگىرى سیاسى و ئابورى لە تەواوى عێراق.

لە دوو دەیهى رابردوودا، کیشەى مووچە، بەشیوەیەکی بەردەوام ئامادەبى ھەبوو، بەتایبەت لە سەردەمى قەیرانى ئابورى ساڵانى 2014-2017، بەھۆکارى کەمبوونەوێ نرخی نەوت و شەپى داعش. لەو ماوەیەدا، حکومەتى فیدراالى عێراق مووچەى فەرمانبەرانى ھەرێمى کوردستانى راگرت، کە سەرەنجام بوو ھۆکارى قەیرانىکی گەورەى ئابورى و کۆمەڵایەتى لە ھەرێم.

سەرەرای ئەوێ، کە دادگای فیدراالى عێراق لە چەندین بڕیاردا فەرمانى بە خەرجکردنى مووچەى فەرمانبەرانى ھەرێم کردووە، بەلام جیبەجێکردنى ئەم بڕیارانە بەشیوەیەکی تەواو، و بەردەوام نەبوو. ئەمەش دەریخستوو؛ کیشەکە تەنھا یاسایى نییە، بەلکو رەگەکانى لە ناکۆکییە سیاسى و ئابورییە قوولەکاندا، کە پێویستى بە چارەسەریکی بنەرەتى و گشتگیرە.

گوتارە سیاسییە باوەکان لە ھەرێمى کوردستان، چ ئەوانەى لەلایەن پارتى دیموکراتى کوردستان، یەکیتى نیشتمانى کوردستان، یان ھێزە ئۆپۆزیسیۆنەکانەو پێشکەش دەکەن، زۆرجار لە چوارچێوەى کاردانەووە بەرامبەر بەغدا، یان پاراستنى بەرژەوێندییە حزبییەکاندا دەمێننەووە. ئەم گوتارانە، سەرەرای گرنگی و راستییەکانیان، نەیانئەوانیوە چارەسەریکی بنەرەتى و درێژخایەن بۆ کیشەکە پێشنیاز بکەن.

لەم پێناویدا، ئەم راپۆرتە ھەول دەدات گوتاریکی نوێ و ستراتیژی پێشکەش بکات، کە لە برى تەنھا کاردانەووە بەرامبەر قەیرانەکان، جەخت لە دروستکردنى بنەماکانى سەقامگىرى ئابورى و سیاسى بکاتەووە. "گوتارى سەقامگىرى ستراتیژی و خۆشگوزەرانى ھاوڵاتی" ناوێشانى ئەم گوتارە نوێیە، کە لەسەر بنەمای چوار سیاسەتى سەرەکی بنیات نراو: شەفافییەت و لێرسینەوێ تەواو، ھەمەجۆرکردنى ئابورى و خۆبەرپۆلەبەردن، بەھێزکردنى دامەزرێوە دەستوورییەکان، و دانوستاندنى یەگرتوو، و بنەمای.

ئامانج لەم راپۆرتە پێشکەشکردنى چوارچێوەیەکی پوخت و زانستیە بۆ تێگەیشتن لە کیشەى مووچە لە چوارچێوەیەکی گشتگیرتر و شیکردنەوێ سیاسەتە پێشنیازکراوەکان. ھەرێمە راپۆرتەکە ستراتیژی جیبەجێکردن و میکانیزمەکانى پێوانەکردنى سەرکەوتن دیارى دەکات، بە ئامانجى دابینکردنى رێنمایی کردەبى بۆ سیاسەتمەدار و خاوەن بڕیارەکان لە ھەرێمى کوردستان.

شیکاری دۆخی ئیستا

پیشینهی کیشهی مووچه

رهگ و ریشهی کیشهی مووچه له نیوان به غدا و ههولیر، دهگهپتتهوه بو دواى سالی 2005، کاتیک دهستووری عیراق په سهندکرا و سیستمی فیدرالی به فهرمی دامه زرا. به پیتی مادهی 121 ی دهستووری عیراق، حکومهتی فیدرالی بهرپرسیاره له دابینکردنی مووچهی فهرمانبه رانی ههریمه کان. به لام ئەم ماددهیه له گهڵ ماددهکانی دیکه ی دهستوور، به تایبته ئەوانه ی مافی ههریمه کان له بهرپوهبردنی کاروباری ناوخۆیی دیاری ده کهن، جیکه ی مشومر و تیگه یشتنی جیاواز بووه.

له ماوهی سالانی 2005-2014، سه ره رای هه ندیک ناکۆکی و دواخستن، به گشتی مووچه ی فه رمانبه رانی ههریم به شیوهیه کی بهردهوام دراوه. به لام له سالی 2014، به هۆی دابه زینی نرخ ی نهوت له 110 دۆلار بو که متر له 50 دۆلار بو ههر بهرمیلێک، سه رباری قهیرانی داعش و زیادبوونی خه رجییه سه ربازییه کان، حکومه تی فیدرالی عیراق بریاری دا مووچه ی فه رمانبه رانی ههریم پابگریت.

ئاماره کان و کاریگه ری ئابوری

به پیتی ئاماره فه رمییه کان، ژماره ی فه رمانبه رانی حکومه تی ههریمی کوردستان نزیکه ی 1.2 ملیۆن که سه، که نزیکه ی 40% ی هیزی کاری ههریم پیک ده هیئن. ئەم فه رمانبه رانه جگه له خۆیان، نزیکه ی 4 ملیۆن که سی دیکه ش (خیزان و سوودمه ندان) وه ک سه رچاوه ی بژیوی پشت به م مووچانه ده به ستن. ئەمه ش واتای ئەوهیه که نزیکه ی 80% ی دانیشتووانی ههریم به شیوهیه کی راسته وخۆ، یان ناراسته وخۆ کیشه ی مووچه کاریگه ری له سه ربیان ده بیته.

له رووی ئابورییه وه، مووچه ی فه رمانبه ران نزیکه ی 70% ی بودجه ی ههریم پیک ده هیئیت. کاتیک مووچه پاده گیرین، یان دوا ده که ویت، کاریگه ری راسته وخۆی له سه ر بازاری ناوخۆ، خه رجکردن، و گشت چالاکییه ئابورییه کان ده بیته. له ماوه ی سالانی 2014-2017، کاتیک مووچه به شیوهیه کی بهردهوام پاده گیر، نرخ ی به رهه می ناوخۆیی ههریم به نزیکه ی 40% که می کرده وه.

دۆخی یاسایی و دهستووری

له رووی یاساییه وه، دادگی فیدرالی عیراق له چه ندین بریاردا (به تایبته بریاره کان سالانی 2019، 2021، و 2023) فه رمانی به حکومه تی فیدرالی کردووه، که مووچه ی فه رمانبه رانی ههریم بدات. ئەم بریارانه له سه ر بنه مای ماده ی 121 ی دهستوور و یاسای بودجه ی گشتی عیراق ده رچووه.

به لام جیبه جیکردنی ئەم بریارانه به ته وای نه بووه و حکومه تی فیدرالی عیراقیش زۆرجار به هانه ی که موکوورتی له لیستی مووچه، نه بوونی شه فافییه ت له ژماره ی فه رمانبه ران، یان پاده ستنه کردنی داهاقی نانه وتی ههریم بو خه زینه ی گشتی وه ک هۆکار ده هیئیتته وه بو دواخستن، یان راگرتنی مووچه کان.

کاریگه‌ری کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی

کیشی مووچه کاریگه‌ری قوولی له‌سەر سه‌قامگیری کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی هه‌ریم هه‌بووه. له‌ پرۆی کۆمه‌لایه‌تییه‌وه، دواخستن یان راگرتنی مووچه‌کان بوو ته‌هۆکاری زیادبوونی ئاستی هه‌ژاری، که‌مبوونه‌وه‌ی توانای کرپن، و خراپبوونی ئاستی ژیان. هه‌روه‌ها، ئەم دۆخه‌ کاریگه‌ری له‌سەر ئاستی خوێندن، ته‌ندروستی، و خزمه‌تگوزاریه‌ گشتیه‌کانی دیکه‌ هه‌بووه.

له‌ پرۆی سیاسیه‌یه‌وه، کیشی مووچه‌ بوو ته‌یه‌کێک له‌ سه‌رچاوه‌ سه‌ره‌کییه‌کانی ناکۆکی له‌نیوان به‌غدا و هه‌ولێر. ئەم کیشیه‌ نه‌ته‌نها کاریگه‌ری له‌سەر په‌یوه‌ندییه‌کانی نیوان حکومه‌تی فیدراڵی و هه‌ریم نه‌بووه، به‌لکو کاریگه‌ری له‌سەر سیاسه‌تی ناوخۆی هه‌ریمیش هه‌بووه، که‌ بوو ته‌هۆکاری ناکۆکی له‌نیوان پارتیه‌ سیاسیه‌کان له‌سەر چۆنیه‌تی مامه‌له‌کردن له‌گه‌ڵ ئەم پرسه‌یه‌.

ئاسته‌نگه‌ بونیادی و دامه‌زراره‌یه‌کان

شیکاری قوولی کیشی مووچه، ده‌ریده‌خات ئاسته‌نگه‌کان ته‌نها سیاسی نین، به‌لکو ره‌گه‌کانیان له‌ که‌موکورتیه‌ بونیادی و دامه‌زراره‌یه‌کانیشدا یه. له‌وانه‌:

که‌موکورتی له‌ شه‌فافیه‌ت: یه‌کێک له‌ گرنگترین ئاسته‌نگه‌کان نه‌بوونی شه‌فافیه‌ته‌ له‌ هه‌ردوو لایه‌ن. حکومه‌تی هه‌ریم زۆرجار لیستی دروست و وردی فه‌رمانبه‌رانی بۆ به‌غدا نه‌ناردووه. له‌به‌رانه‌یه‌دا حکومه‌تی فیدراڵ شه‌فاف نییه‌ له‌ روونکردنه‌وه‌ی هۆکاره‌ راسته‌قینه‌کانی دواخستن، یان نه‌ناردنی مووچه.

که‌موکورتی له‌ میکانیزمی چاودێری: میکانیزمی چاودێری و پێوانه‌کردنی کارایی سیسته‌می مووچه له‌ هه‌ردوو ئاست (فیدراڵی و هه‌ریمی) که‌موکورتی هه‌یه. ئەمه‌ش ده‌بێته‌ هۆکاری دروستبوونی گومان و بێ‌بتمانیه‌ی له‌نیوان لایه‌نه‌کان.

که‌موکورتی له‌ هه‌ماهه‌نگی: که‌موکورتی له‌ هه‌ماهه‌نگی نیوان دامه‌زراره‌ جیاوازه‌کانی حکومه‌تی فیدراڵی (وه‌زاره‌تی دارایی، بانکی ناوه‌ندی، دیوانی سه‌رۆک وه‌زیران) و هه‌روه‌ها له‌نیوان دامه‌زراره‌کانی حکومه‌تی هه‌ریم یه‌کێکی دیکه‌ی ئاسته‌نگه‌کانه‌.

شیکارییه‌ که‌ ئەوه‌ ده‌خاته‌پرۆ؛ چاره‌سه‌ری کیشی مووچه‌ پێویستی به‌ گوتاریکی نوێ هه‌یه، که‌ نه‌ته‌نها له‌سەر ئاستی سیاسی، به‌لکو له‌سەر ئاستی بونیادی و دامه‌زراره‌یه‌ش کار بکات.

گوتاره سیاسیه باوه کان و کهموکورتیه کانیان

گوتاری پارتی دیموکراتی کوردستان

پارتی دیموکراتی کوردستان، وهک پارتیکی دهسهلاتدار له ههریمی کوردستان، گوتاریکی پروون لهسه کیشهی مووچه پهیرهو دهکات، که لهسه چهند بنهمایهک دامهزراوه:

جهختکردنهوه لهسه مافی دهستووری: پارتی دیموکراتی کوردستان بهردهوام جهخت لهسه رهوه دهکاتهوه، که دابینکردنی مووچهی فهرومانبهروانی ههریم، مافیکی دهستووری و یاساییه و حکومهتی فیدرالی عیراق پیویسته پابهندی بیت. ئەم گوتاره لهسه مادهی 121 ی دهستووری عیراق و بریارهکانی دادگای فیدرالی بونیادنراوه.

ستراتیژی دانوستاندنی ئارام: پارتی دیموکراتی کوردستان بهگشتی، ستراتیژییهکی دانوستاندنی ئارام و دیپلوماتیک لهگهڵ بهغدا پهیرهو دهکات، به جهختکردنهوه لهسه گرنگی پاراستنی یهکپیزی عیراق و چارهسهرکردنی کیشهکان له رینگهی گفتوگو و رێککهوتنهوه.

جهختکردنهوه لهسه ئاشتکردنهوه: ئەم گوتاره ههول دهوات کیشهی مووچه له چوارچێوهی ئاشتکردنهوهی گشتی لهنیوان بهغدا و ههولێدا ببینیت، به جهختکردنهوه لهسه گرنگی ههماههنگی له بوارهکانی دیکهی وهک ئاسایش، وزه، و ئابوری.

کهموکورتیهکان: سههرای ئهوهی که ئەم گوتاره سهقامگیری سیاسی پاراست دهکات، بهلام زۆرجار ناتوانیت چارهسهری خیرا و کاریگهر بو کیشهکان دابین بکات. ههروهها، ئەم گوتاره زۆرجار له پرووی رهخنهگرانهوه وهک "زۆر نهرم" یان "زۆر گونجاو" بهرامبهربهغدا دهبینریت.

گوتاری یهکیتی نیشتمانی کوردستان

یهکیتی نیشتمانی کوردستان، وهک پارتیکی سههرکی دهسهلاتدار له ههریمی کوردستان، گوتاریکی جیاوازی لهسه کیشهی مووچه پیشکesh دهکات:

رهخنه له سیاسهتی ناوخۆی: یهکیتی نیشتمانی کوردستان - لهکاتیکدا پارتیکی دهسهلاتدار و هاوبهشیکی سههرکییه له بهرپۆهبردنی حکومهت - بهلام بهشیویهکی بهردهوام رهخنه له سیاسهتی حکومهتی ههریم دهگریت، بهتایبته لهسه کهموکورتی شهفافیته، گهندهلی، و نهبوونی بهرپۆهبردنی باش. ئەم گوتاره جهخت لهسه رهوه دهکاتهوه، که چارهسهری کیشهی مووچه، پیویستی به چاکسازی له ناوخۆی ههریم ههیه.

شهفافیته: یهکیتی نیشتمانی کوردستان به بهردهوامی داوای شهفافیتهی زیاتر له بهرپۆهبردنی داهاات و خهرجیهکانی حکومهتی ههریم دهکات، بهتایبته لهسه داهااتی نهوت و چۆنیتهی بهکارهێنانی.

جەختکردنەو لەسەر مافی ھاوڵاتیان: ئەم گوتارە جەخت لەسەر گەرەنتیکردنی مافی ھاوڵاتیان دەکات لە وەرگرتنی مووچە و خزمەتگوزارییە گشتییەکان، وەک مافیکی بنەرەتی.

کەموکورتییەکان: سەرەرای ئەوەی کە ئەم گوتارە پرسی شەفافییەت و لێپرسینەو زەق دەکاتەو، بەلام زۆرجار لە چوارچێوەی پەخنەگرتن لە حکومەتی ئێستا دەمێنێتەو و چارەسەری بنەرەتی و درێژخایەن پێشکەش ناکات. ھەرۆک ئەم گوتارە زۆرجار وەک "پەخنەگرتنی بێ چارەسەر" دەبینرێت؛ لەلایەن حزبیکەو، کە خۆی بەشیکە لە حکومەتی ھەرێم.

گوتاری ھێزە ئۆپۆزسیۆنەکان

ھێزە ئۆپۆزسیۆنەکانی وەک بزوووتنەوێ گۆران (پیش پەرتبەون)، یەگرتووی ئیسلامی، نەوێ نوێ و کۆمەڵی ئیسلامی، و ھێزە سیاسییە بچووکیەکانی دیکە، گوتاریکی رادیکالتر پێشکەش دەکەن:

پەخنە بنەرەتی لە سیستەم: ئەم ھێزانە پەخنە بنەرەتی لە تەواوی سیستەمی حوکمرانی لە ھەرێمی کوردستان دەگرن، بە جەختکردنەو لەوێ؛ کێشەیی مووچە تەنھا بەشیک بچووکی وێنە گەرەوێکە گەندەلی و نەبوونی دیموکراسییە.

گۆرانکاری بنەرەتی: ئەم گوتارە داوای گۆرانکاری بنەرەتی لە بونیادی سیاسی و ئابوری ھەرێم دەکات، بە جەختکردنەو لەسەر پێویستی دامەزراندنی سیستەمیکی نوێی حوکمرانی لەسەر بنەمای شەفافییەت، لێپرسینەو، و بەشداری ھاوڵاتیان.

سەرنج لەسەر دادپەرۆری کۆمەڵایەتی: ئەم گوتارە جەخت لەسەر پرسی دادپەرۆری کۆمەڵایەتی دەکاتەو، لەو روانگەییەو، کە کێشەیی مووچە بەشیکە لە کێشەیی گەرەوتری نابەرەوێ و نادادپەرۆری لە دابەشکردنی سامان.

کەموکورتییەکان: سەرەرای زەقکردنەوێ پرسی بنەرەتیەکان، بەلام زۆرجار ئەم گوتارە لە چوارچێوەی پەخنەگرتن دەمێنێتەو و چارەسەری کردەیی و شیاوی جێبەجێکردن پێشکەش ناکات. ھەرۆک، ئەم گوتارە زۆرجار وەک "ئایدیالی" یان "نەشیاو بۆ ئەنجامدان" دەبینرێت.

شیکاری کەموکورتییە ھاوبەشەکان

شیکاری گوتارە سیاسییە ھاوکان لە ھەرێمی کوردستان دەریدەخات، کە لە کەموکورتیدا خاڵیکی ھاوبەشیان ھەیە:

نەبوونی روانینیکی گشتگیر: ھەموو گوتارەکان زۆرجار کێشەیی مووچە لە چوارچێوەیی کە تەسکدا دەبینن، بە جەختکردنەو لەسەر ئاستی سیاسی، یان حزبی، بەبێ ئەوەی بێر لە کاریگەری گشتگیری لەسەر سەقامگیری ئابوری و کۆمەڵایەتی بکەنەو.

که موکورتی له ستراتیژی درێڅخایه: زۆربهی گوتارهکان سهرنج دهخه نه سهر چارهسهری کاتی، بهې ئهوهی ستراتیژییه کی درێڅخایه بۆ پېشگیریکردن له دووباره بوونهوهی کیشهکان پېشکهش بکه. جهختنه کردنهوه له سهر هاوڵاتی: سهره پای ئهوهی هه موو گوتارهکان باس له مافی هاوڵاتیان دهکهن، بهلام زۆرجار هاوڵاتی وهک ئامرازیک بۆ به دهسته پینانی ئامانجه سیاسیه کان به کاردههێنن، نهک وهک ئهوهی هاوڵاتی خۆی ئامانجه سهرهکییه که بێت.

که موکورتی له چارهسهری بونیادی: هیچ کام له گوتارهکان چارهسهری تهواو، و بونیادی بۆ کیشه بنه پتهیهکان، که ده بنه هوکاری کیشهی مووچه پېشکهش ناکهن.

گوتاری سهقامگیری ستراتیژی: چوارچیهی کی نوی

بنه ما فهلسه فیه کان

“گوتاری سهقامگیری ستراتیژی و خوشگوزهرانی هاوڵاتی” له سهر چه ند بنه مایه کی فهلسه فی و تیوری دامه زراوه، که جیاوازه له گوتاره باوه کان:

هاوڵاتی وهک چه قی بیرکردنهوه: له بری ئهوهی، سیاسهت، حزب، یان ته نانهت دامه زراوه بکریته ناوه ندی سهرنج و چه قی بیرکردنهوه، ئهم گوتاره هاوڵاتی و خوشگوزهرانی ئهو، ده کاته چه قی هه موو سیاسهت و بریاره کان. ئهمهش به و مانایه ی، که هه موو سیاسهت و ستراتیژییه ک پێویسته به پتوهری کاریگهری له سهر ژبانی رۆژانه ی هاوڵاتیان پتوانه بکریت و هه لېسه نگیندریت.

سه قامگیری وهک ئامانجی ستراتیژی: له بری ته نها چارهسهری کیشه ی ئیستا، ئهم گوتاره سهرنج ده خاته سهر دروستکردنی بنه ماکانی سه قامگیری درێڅخایه. ئهمهش به و واتایه دیت، که نه ته نها کیشه ی مووچه چارهسهر بکریت، به لکو میکانیزمیک بدۆزریته وه، که رێگری له دووباره بوونهوهی ئهم جوړه کیشه نه بکات. شه فافیهت وهک بنه مای متمانه: ئهم گوتاره شه فافیهت نهک ته نها وهک داواکارییه ک، به لکو وهک بنه مایه کی بنه رته ی بۆ دروستکردنهوهی متمانه له نپوان هاوڵاتیان و حکومهت و ههروه ها له نپوان حکومهتی ههریم و حکومهتی فیدرالی ده بینیت.

خۆبه رپوه بردن وهک گهرهنتی ئازادی: له بری ته نها پشته بستن به به غدا، یان لایه نی دهره کی، ئهم گوتاره جهخت له سهر گرنگی به هیزکردنی توانای خۆبه رپوه بردنی ههریم ده کاته وه، بهې ئهوهی له چوارچیه ی عیراقی فیدرالی بپته دهره وه.

چوارچيډه تېوري

ئەم گوتاره لەسەر چەند تيوريكي زانستی له بواری (زانستی سیاسەت و ئابوری) بونیادنراوه، که پشت دەبەستیت:

- **تيوري حوکمرانی باش (Good Governance Theory):** ئەم تيوره جهخت لەسەر گرنگی شەفافیت، لێپرسینهوه، بەشداری، و کاریگەری له حوکمرانیدا دەکاتەوه. بەپێی ئەم تيوره، حوکمرانی باش بنەمای سەقامگیری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتییه.
- **تيوري فیدرالیزمی هاوکارانه (Cooperative Federalism Theory):** ئەم تيوره جهخت لەسەر گرنگی هاریکاری و هەماهەنگی لەنێوان ئاستە جیاوازه کانی حکومەت دەکاتەوه، لەبری رکا بەری یان دژایەتی. بەپێی ئەم تيوریه، سەرکەوتنی سیستمی فیدرالی پشت بە هاوکاری و تێگەشتنی هاوبەش دەبەستیت.
- **تيوري گەشەسەندنی بەردهوام (Sustainable Development Theory):** ئەم تيوره جهخت لەسەر گرنگی بەرنامەریژی درێژخایەن دەکاتەوه، که نەتەنها پێداویستییه کانی ئیستا دابین بکات، بەڵکو توانای نەوه کانی داهاووش بپارێزیت.
- **تيوري ئابوری دامەزراوهی (Institutional Economics Theory):** ئەم تيوره جهخت لەسەر گرنگی دامەزراوهی بەهێز و کاریگەر دەکاتەوه وەک بنەمای گەشەیی ئابوری و سەقامگیری. بەپێی ئەم تيوره، دامەزراوهی لاواز؛ یه کێکه له ئاستهنگه سهرهکییه کانی گەشەیی ئابوری.

پره‌نسیپه سهره‌کییه کان

له روانگهی ئەم بنه‌ما فەلسەفی و تیوریانه‌وه، گوتاری (سەقامگیری ستراتیژی) لەسەر چەند پره‌نسیپیکی سەرەکی دامەزراوه:

پره‌نسیپی یه‌که‌م - هاو‌لاتی له پێش هه‌موو شتی‌که‌وه: ئەم پره‌نسیپه جهخت لەسەر ئەوه دەکاتەوه، که هه‌موو سیاسەت و ب‌پارەکان دەب‌یت له روانگهی کاریگەری لهسەر خۆشگوزەرائی هاو‌لاتیان هه‌لبەسەنگێندرێن. ئەمەش واتای ئەوهیه که:

- مووچه نه‌ک ته‌نها وه‌ک ژماره‌یه‌ک، به‌ڵکو وه‌ک ئامرازیک بۆ دابینکردنی ژيانیکي شایسته بۆ هاو‌لاتیان ته‌ماشای بک‌ریت.
- خزمه‌تگوزاریه‌ گشتیه‌کان (ته‌ندروستی، په‌روه‌رده، ئاو، کاره‌با) وه‌ک به‌شیکي جیانه‌کراوه‌ی مافیکی سهره‌تایی هاو‌لاتیان بۆ ژيانیکي شایسته ب‌ب‌ن‌رێن.
- به‌شداری هاو‌لاتیان له ب‌پارەدان نه‌ک ته‌نها وه‌ک مافیکی، به‌ڵکو وه‌ک پ‌ی‌ویستییه‌کی بنه‌ره‌تی بۆ دروستکردنی سیاسه‌تی کاریگەر ب‌ن‌ر‌یت.

پره‌نسیپی دووهم - شه‌فافیەت وه‌ک بنه‌مای متمانه: ئەم پره‌نسیپه‌ جه‌خت له‌سه‌ر ئەوه‌ ده‌کاته‌وه‌، که شه‌فافیەت نه‌ک ته‌نها داواکارییه‌کی ئەخلاق، به‌لکو پێویستییه‌کی کرده‌یی بۆ کارکردنی سیستمی دیموکراتیک و فیدرالییه‌. ئەمه‌ش واتای ئەوه‌یه‌ که:

- هه‌موو زانیاریه‌ دارایی و ئابوریه‌کان، پێویسته‌ به‌ شیوه‌یه‌کی (روون و ئاسان بۆ تیگه‌یشتن) بۆ هاوڵاتیان ئاشکرا بکری‌ت.
- پرۆسه‌ی بریاردان پێویسته‌ کراوه‌ و به‌رده‌ست بێت بۆ چاودێری گشتی.
- پێویسته‌ میکانیزمی لێرسینه‌وه‌، کاریگه‌ر و بێلایه‌ن بێت.

پره‌نسیپی سێیه‌م - خۆبه‌پێوه‌بردن له‌ چوارچێوه‌ی هاوکاریدا: ئەم پره‌نسیپه‌ جه‌خت له‌سه‌ر ئەوه‌ ده‌کاته‌وه‌، که به‌هێزکردنی توانای خۆبه‌پێوه‌بردنی هه‌رێم له‌بری دژایه‌تی له‌گه‌ڵ عێراقی فیدرال، له‌ چوارچێوه‌ی هاوکاری و تیگه‌یشتنی هاوبه‌ش بێت. ئەمه‌ش واتای ئەوه‌یه‌ که:

1. هه‌رێم هه‌ول بده‌ت توانای خۆی له‌ به‌ره‌مه‌پێنان و دا‌بین‌کردنی دا‌هات به‌هێز بکات.
2. هه‌ماهه‌نگی و هاریکاری له‌گه‌ڵ حکومه‌تی ناوه‌ند به‌رده‌وام بێت، له‌سه‌ر بنه‌مای رێژ و یه‌کسانی.
3. به‌هێزکردنی میکانیزمه‌کانی چاره‌سه‌ری نا‌کوکی له‌پێناو رێگری‌کردن له‌ زیاد‌بوونی کێشه‌کان.

پره‌نسیپی چواره‌م - سه‌قامگیری درێژخایه‌ن: ئەم پره‌نسیپه‌ جه‌خت له‌سه‌ر ئەوه‌ ده‌کاته‌وه‌، که چاره‌سه‌ره‌کان ته‌نها بۆ کێشه‌کانی ئیستا نه‌بن، به‌لکو بنه‌ماکانی سه‌قامگیری درێژخایه‌نیش دا‌بمه‌زرێن. ئەمه‌ش به‌و مانایه‌ی که:

1. وه‌به‌ره‌پێنان له‌ که‌رته‌ جیاوازه‌کان بۆ که‌م‌کردنه‌وه‌ی پشت‌به‌ستن به‌ یه‌ک سه‌رچاوه‌ی دا‌هات.
2. دامه‌زراندنی سندوقی پاشه‌که‌وت بۆ رووبه‌روو‌بوونه‌وه‌ له‌گه‌ڵ قه‌یرانه‌ ئابوریه‌کانی دا‌هاتوو.
3. به‌هێزکردنی دامه‌زراوه‌کان بۆ ئەوه‌ی بتوانن به‌ شیوه‌یه‌کی کاریگه‌ر کاره‌کانیان ئەنجام بده‌ن.

جیاوازی له‌گه‌ڵ گوتاره‌ باوه‌کان

گوتاری سه‌قامگیری ستراتیژی له‌ چه‌ند لایه‌نیکه‌وه‌ جیاوازی بنه‌ره‌تی له‌گه‌ڵ گوتاره‌ باوه‌کان هه‌یه‌:

سه‌رنج خستنه‌سه‌ر کێشه‌ی مووچه‌: له‌بری سه‌رنج خستنه‌سه‌ر کێشه‌ی مووچه‌ وه‌ک کێشه‌یه‌کی دیاریکراو، ئەم گوتاره‌ کێشه‌که‌ له‌ چوارچێوه‌یه‌کی گه‌وره‌تری سه‌قامگیری گشتی ده‌بینی‌ت.

له‌ رووی ستراتیژییه‌وه‌: له‌بری کاردانه‌وه‌ی کاتی، ئەم گوتاره‌ سه‌رنج ده‌خاته‌ سه‌ر دروست‌کردنی ستراتیژی درێژخایه‌ن.

له رووی ئامانجهوه: له بری تهنه چاره سهری کیشه ی ئیستا، ئه م گوتاره ئامانجی دروستکردنی سیستمی سقامگیره، که ږیگری له دووباره بوونه وهی کیشه کان بکات.

له رووی میتودهوه: له بری تهنه دانوستاندن یان ره خنه گرتن، ئه م گوتاره جهخت له دوزینه وهی چاره سهری بونیادی دهکات.

ئه م جیاوازیانه ده بنه هاندهریک بؤ ئه وهی (گوتاری سقامگیری ستراتیژی) بتوانیت چاره سهری نوی و کاریگر بؤ کیشه ی مووچه و کیشه په یوه نندیداره کان پېشکتهش بکات.

سیاسه ته پېشنیاز کراوه کان

له سهر بنه مای گوتاری سقامگیری ستراتیژی، چوار سیاسه تی سهره کی پېشنیاز ده کرین، که پیکه وه چوارچپوهیه کی دروست بؤ چاره سهری کیشه ی مووچه و دروستکردنی سقامگیری درېژخایه ن دروست ده که ن:

یه که م: شه فافیه ت و لپرسینه وهی ته واو

ئه م سیاسه ته بنه مای هه موو سیاسه ته کانی دیکه یه و له سهر چه ند پایه یه کی سهره کی دامه زراوه:

۱.۱ شه فافیه تی دارایی ته واو

دروستکردنی سیستمی راپورتدانی یه گگرتوو: حکومه تی ههریمی کوردستان پېویسته سیستمی یه گگرتووی ئونلاین دابمه زړینیت، به جوړیک بتوانیت رېژانه ته واوی زانیاریه داراییه کان نوی بکاته وه.

پیکهاته ی سیستمه که:

- ته واوی داهاته کان (نه وتی و نانه وتی) به وردی و پولینکراوی.
- ته واوی خه رجییه کان به پول و بهش و وه زاره ته وه.
- لیستی ته واوی فه رمانبه ران به پله و مووچه (به بی زانیاری که سی).
- گشت گرپه ست و پیکه وته نه ئابوریه کان.
- ئاماره کانی به ره مه ینان و هاورده و هه نارده.

دامه زرانندی پورتالی شه فافیه ت: پورتالیک تایبه ت بؤ شه فافیه ت دابمه زړینیت، که هاوالاتیان بتوان به ئاسانی ده ستیان به زانیاریه کان بکات.

- پیکهاته ی پورتاله که:
- به زمانی کوردی، عه رپی، و ئینگلیزی بیت
- له خوگرتی ئامرازه کانی شیکاری و به راوردکردن
- هاوالاتیان بتوانن پرسیار و داوا ی زانیاری بکه ن
- بلاوکردنه وهی راپورتی تایبه ت به شیوه ی مانگانه

١,٢ میکانیزمی چاودیږی سهربهخو:

بههیزکردنی دیوانی چاودیږی دارایی: پیویسته دیوانی چاودیږی دارایی ههریم به تهواوی سهربهخو بکریټ و توانای چاودیږیکردنی ههموو دامهزراوه کانی حکومهتی ههبیټ.

بیداویستییهکان:

- دانانی یاسایه کی نوی، که گهرهنتی سهربهخوی تهواوی دیوان بکات
- دابینکردنی بودجهی تایبته و پیویست بو دیوان
- هینانی شارهزایانی نیودهوولهتی بو پهرهپیدانی توانای کارمهندانی دیوان
- پیدانی دهسهلات به دیوان بو بلاوکردنهوهی راپورتهکانی، دوور له دهستیوهردانی سیاسی

لیژنه‌ی چاودیږی پهرله‌مانی: دامه‌زراندنی لیژنه‌یه کی تایبته له پهرله‌مانی کوردستان، که بهرپرسیاریټ له چاودیږی جیبه‌جیکردنی ئەم سیاسه‌تانه.

بیداویستی لیژنه‌که:

- نوینه‌رایه‌تی ههموو لایه‌نه سیاسییه کانی تیدا بیټ.
- دهسه‌لاتی بانگه‌یشته‌کردن و لپرسینه‌وهی ههر که‌سیکی هه‌بیټ
- ئاماده‌کردنی راپورتي مانگانه بو پهرله‌مان و بلاوکردنهوهی بو رای گشتی
- پیدانی پیشنیازی یاسایی بو چاکسازی که موکورتییه کان

١,٣ میکانیزمی وردیبنی هاوبه‌ش:

دامه‌زراندنی لیژنه‌ی هاوبه‌شی به‌غدا-هه‌ولیر: لیژنه‌یه کی هاوبه‌ش له نوینه‌رانی حکومه‌تی فیدرالی و حکومه‌تی ههریم دابمه‌زرینریټ، که بهرپرسیار بیټ له وردیبنی:

- لیستی فهرانبه‌رانی ههریم و دنیابوون له راستی ئاماره‌کان
- میکانیزمه‌کانی هه‌ژمارکردن و ناردنی مووچه
- چاودیږی جیبه‌جیکردنی ریککه‌وتنه‌کان له‌لایهن هه‌ردوو لایه‌نه‌وه
- چاره‌سهری کیشه‌ته‌کنیکیه‌کان به‌شیوه‌یه کی خیرا

به‌شداری لایه‌نی سییه‌م: لایه‌نیکی سییه‌می بیلایهن (وه‌ک نه‌ته‌وه یه‌گرتووه‌کان یان یه‌کیټی ئه‌وروپا) بانگه‌یشته‌ بکریټ بو چاودیږی پرۆسه‌که و دنیابوون له دادپه‌روه‌ری و شه‌فافیه‌تی پرۆسه‌که.

دووهم: هه مه جوړكردنی ئابوری و خوږه پړوه بردن

ئهم سیاسه ته ئامانجی كه مكر دنه وهی پشت به ستنی هه ریمه به داهاقی نهوت و به غدا:

۲, ۱ ستراتیژی هه مه جوړكردنی ئابوری:

گه شه پیدانی كه رتی كشتوكال: هه ریمی كوردستان دهره قتی گه وړه له كه رتی كشتوكال له به رده سته؛ هه رپویه پتویسته رنكاری جددی و كاریگه ر له م بوارانه دا بگریته بهر:

- وه به ره پیدانی له ته كنه لوژیای نوپی كشتوكالی
 - دابینكردنی قهرزی ئاسان بو جوتیاران
 - دروستكردنی كارگه كانی له قتونان و فروشتنی به ره مه كشتوكالییه كان
 - گه شه پیدانی هه ناردی به ره مه كشتوكالییه كان بو ولاتانی دراوسی
- گه شه پیدانی كه رتی گه شتیاری: هه ریم دهره قتی گه وړه له كه رتی گه شتیاریدا هه یه:

- گه شه پیدانی گه شتیاری میژووی و كولتووری
- گه شه پیدانی گه شتیاری سروشتی له ناوچه شاخاوییه كان
- گه شه پیدانی گه شتیاری ته ندروستی
- به هیژكردنی ژیرخانی گه شتیاری (فروكه خانه، هوتیل، ریگكان)

گه شه پیدانی كه رتی ته كنه لوژیا: هه ریم ده توانیت ببیته ناوه ندیک بو ته كنه لوژیا له ناوچه كه دا:

- دامه زراندنی پارکی ته كنه لوژیا له شاره سه ره کییه كان
- په ره پیدانی په روه رده ی ته كنیکی و پیشه پی
- هاندانی كو مپانیا نیوده و له تییه كان بو وه به ره پیدانی له هه ریم
- گه شه پیدانی كه رتی خزمه تگوزارییه دیجیتالییه كان

۲,۲ صندوق نه وه کانی داهاتوو:

دامه زرانندی صندوق سهروهی: صندوقی سهروهی دابمه زرنیت، که 20٪ له داهاتی نهوتی ههریم تیدا پاشه کهوت بکړیت.

چونیتی مامه له کردن له گه ل نه صندوقه:

- سهربه خوږی له بهرپوه بردندا (نمونه ی بانکی ناوهندی)
- وه بهرینان له بازاره نیوده و له تیبه کان
- ته نها له کاتی قهرانی گه ورده به کار بهیتریت
- راپورتي سالانه ی تایبهت بو پرله مان و رای گشتی ناماده بکات

وه بهرینان له ژیرخان: به شیکي گه وره ی نه صندوقه بو وه بهرینان له ژیرخانی بنه رتی (رنگ، پرد، کاره با، ئاو، به نداو) ته رخان بکړیت.

۲,۳ بهرپیدانی که رتی تایبهت:

ئاسانکردنی کارو پروژه ی سهرمایه گوزاری و وه بهرینان: میکانیزمه کانی ده ستپیکردن و بهرپوه بردنی کار و پروژه ی وه بهرینان و سهرمایه گوزاری ئاسان بکړین:

- که مکړنه وه ی کاتی پیویست بو تو مارکردنی کو مپانیا
- که مکړنه وه ی باج و سوود له سهر کاروباری بچووک و ناوه ند
- دایینکردنی قهرزی ئاسان بو ده ستپیکه رانی گه نج
- دروستکردنی ناوه نده کانی پشتگیری

پاراستنی مافی تایبه تمه ندی (خاوه ندریتی بیروکه و داهینان): دامه زرانندی سیسته میکی به هیزی یاسای بو پاراستنی مافی تایبه تمه ندی و خاوه ندریتی بیروکه و داهینان.

سیته م: به هیزکردنی دامه زراوه ده ستووریه کان

ئامانجی نه م سیاسه ته به هیزکردنی دامه زراوه کانی ههریمه له پیناو پاراستنی مافه ده ستووریه کان:

۳,۱ به هیزکردنی سیسته می دادوهی:

سهربه خوږی دادگا: دادگا کانی ههریم پیویسته به ته وای سهربه خو بکړین:

- دانانی یاسایه کی نوی بو پاراستنی سهروهی یاسا و ریگریگرتن له ده ستووردان
- بهرپیدانی توانای دادوهران له رنگه ی راهینانی نیوده و له تیبه وه
- دامه زرانندی دادگایه کی تایبهت بو کیشه و پرسه ده ستووریه کان

به هیزکردنی سیسته می جیبه جیکردن: به هیزکردنی میکانیزمه کانی جیبه جیکردنی بریاره کانی دادگا.

٣,٢ بههیزکردنی په‌رله‌مانی کوردستان:

زیادکردنی ده‌سه‌لاتی چاودێری: پێویسته ده‌سه‌لاتی چاودێری په‌رله‌مان له‌سه‌ر حکومه‌ت به‌هێز بکړیت؛ له‌رێگه‌ی:

- مافی داواکردنی هه‌ر زانیاریه‌ک له‌ حکومه‌ت
- مافی بانگه‌شکردنی هه‌ر که‌سێک بۆ لێپرسینه‌وه
- مافی دامه‌زراندنی لیژنه‌ی تایبه‌ت بۆ لیکۆلینه‌وه له‌ کێشه‌ گرنگه‌کان

په‌ره‌پێدانی توانای په‌رله‌مانتاران: راهێنانی به‌رده‌وام بۆ په‌رله‌مانتاران له‌ بواره‌کانی یاسادانان، چاودێری، و شیکاری سیاسه‌ت.

٣,٣ بههیزکردنی دامه‌زراوه‌کانی مافی مرو‌ف:

به‌هێزکردنی رۆڵ و پێگه‌ی کۆمیسێۆنی مافه‌کانی مرو‌ف: پێویسته رۆڵ و پێگه‌ی ده‌سته‌ی مافه‌کانی مرو‌ف به‌هێز بکړیت، به‌و ئامانجه‌ی:

- چاودێری پاراستن و ڕێزگرتنی مافه‌کانی هاو‌لاتیان بکات
- سکالای هاو‌لاتیان وه‌ربگریت و لیکۆلینه‌وه‌ی تیدا بکات
- راپۆرتی سالانه‌ بۆ په‌رله‌مان و رای گشتی ئاماده‌ بکات

چواره‌م: دانوستاندنی یه‌گرتوو و بنه‌مایی

ئه‌م سیاسه‌ته، ئامانجی گۆڕینی شیوازی دانوستاندنه‌ له‌ گه‌ڵ به‌غدا:

٤,١ پێکهێنانی تیمی دانوستانی نیشتمانی:

تیمی پێشه‌یی: تیمیک له‌ باشترین شاره‌زایانی یاسایی، ئابوری، و سیاسی پێکهێنریت که:

- نوینه‌رایه‌تی به‌رژه‌وه‌ندی گشتی هه‌ر ئیم بکات، نه‌ک حزبیکی دیاریکراو
- له‌سه‌ر بنه‌مای داتا و شیکاری زانستی کار بکات
- ستراتیژیکی دوورمه‌ودا بۆ دانوستاندن دا‌پ‌ڕێژیت
- به‌ شیوه‌یه‌کی به‌رده‌وام راپۆرت به‌ په‌رله‌مان و رای گشتی بدات

په‌ره‌پێدانی توانای دانوستان: ئه‌ندامانی ئه‌م تیمه، پێویسته راهێنانی تایبه‌ت له‌ بواره‌کانی دانوستاندن، یاسای نیوده‌وه‌له‌تی، و پرسه‌ ئابورییه‌کان وه‌ربگرن.

٤,٢ ستراتیژی دانوستانی نوی:

له کاردانه وه وه بۆ پیشه نگایه تی: له بری ته نها کاردانه وه به رامبه ر بریاره کانی به غدا، پتویسته ههریم ده ستپیشخه ری له پیشکه شکردنی چاره سه ری به ره تی بکات.

سه رنج خستنه سه ر به رژه وه ندی هاوبه ش: پتویسته له دانوستانه کاندای سه رنج به رته سه ر دۆزینه وه ی به رژه وه ندی هاوبه ش، نه ک به رژه وه ندی تاکلایه نه.

به کارهینانی زانیاری و داتا: هه موو پشینیاز و داواکارییه ک پتویسته له سه ر به نه مای زانیاری و داتای راست و دروست بێت.

٤,٣ میکانیزمی چاره سه ری ناکۆکی:

دۆزینه وه ی میکانیزمی چاره سه ری ناکۆکی: پتویسته میکانیزمیکی فه رمی بۆ چاره سه ری ناکۆکییه کان له نیوان به غدا و هه ولێر بدۆزیتته وه:

- لایه نیکی سییه می بیلایه ن له خو بگریت
- پرۆسه یه کی روون و کاتیکی دیاریکراوی بۆ جیبه جیکردن هه بێت
- بریاره کانی پابه ندکه ر بێت بۆ هه ردوو لایه ن
- رێگری له گه وه ره بوونی کیشه به جووکه کان به ره وه قه یرانی گه وه ره تر

ئه م چوار سیاسه ته پیکه وه ده توانن چوارچیویه کی گشتگیر دروست بکه ن بۆ چاره سه ری کیشه ی مووچه و ده سه ته به رکردنی سه قامگیری درێژخایه ن له هه رتیمی کوردستان.

ستراتیژی جیبه جیکردن

جیبه جیکردنی سیاسه ته پشینیازکراوه کان پتویستی به ستراتیژییه تیکی ورد و به رنامه رێژکراوه یه . له م به شه دا نه خشه رینگایه ک بۆ جیبه جیکردن پیشکه ش ده کریت:

قوناغه کانی جیبه جیکردن

قوناغی یه که م: ئاماده کردن و بنیاتنان (مانگه کانی 1-6)

ئه م قوناغه به نه مای هه موو قوناغه کانی دیکه یه و له سه ر چه ند کارنکی سه ره کی دامه زراوه:

دروستکردنی تیمی جیبه جیکردن: پیکهینانی تیمیکی تایبه ت له شاره زاییه جیاوازه کان (یاسایی، ئابوری، ته کنیکی، به رپوه بردن)، که به رپرسیاریتی سه ره پرشتیکردنی پرۆسه ی جیبه جیکردنه که له ئه ستۆ بگرن.

ئەرکەكانى:

- بېيويستە راستەوخۇ راپۇرت بە نوسىنگەي سەرۆك وەزيران بدات
- دەسەللاتى ھەماھەنگىکردنى لەگەل ھەموو وەزارەت و دامەزراوھەكان ھەبىت
- ئامادەکردنى راپۇرتى مانگانە بۇ پەرلەمان و راي گشتى

دانانى چوارچىۋەھەكى ياساي: ئامادەکردنى رەشنووسى چەند پروژە ياسايەك بۇ پشتگىرىکردنى سىياسەتە نوپىھەكان و بخرىتە بەردەم پەرلەمان؛ وەكو:

- ياساي شەفافىيەت و دەستراگەيشتن بە زانيارى
- ياساي سەربەخۇي ديوانى چاودىرى دارايى
- ياساي سەربەخۇي دامەزراوھە دادوھرى
- ياساي سندوقى نەوھەكانى داھاتوو
- ياساي پاراستنى مافى تايبەتمەندى

دامەزراندنى ژىرخانى تەكنىكى: دامەزراندنى سىستەمە تەكنىكىيەكان بۇ پشتگىرىکردنى شەفافىيەت و بەرپوھەبردنى باش:

- سىستەمى بەرپوھەبردنى دارايى يەگگرتوو
- پۇرتالى شەفافىيەت
- سىستەمى ئەرشىفى ئەلىكترونى
- سىستەمى چاودىرى و ھەلسەنگاندن

قۇناغى دووھەم: جىبەجىكردىنى سەرھەتاي (مانگەكانى 7-18)

لەم قۇناغەدا سەرنج دەخرىتە سەر جىبەجىكردىنى كردهي سىياسەتەكان:

جىبەجىكردىنى شەفافىيەت:

- كەرنەوھە پۇرتالى شەفافىيەت و دەستپىكردىنى بلاوكردەوھە زانيارىيە داراييەكان
- دەستپىكردىنى كاري ديوانى چاودىرى دارايى بە دەسەللاتى نوپوھە
- دامەزراندنى لىژنەي چاودىرى پەرلەمانى
- دەستپىكردىنى كاري لىژنەي ھاوبەشى بەغدا-ھەولير

هه مه جۆرکردنی ئابوری:

- دهستپیکردنی پرۆژه کشتوکالی و گهشتیارییه کان
- دامه زرانندی سندوقی نهوه کانی داهاتوو
- چاکسازیکردن له کهرتی تایبته
- دهستپیکردنی پرۆژه کانی ژێرخان

قوناغی سییه م: به هیژکردن و فراوانکردن (مانگه کانی ۱۹-۳۶)

له م قوناغه دا سهرنج ده خرتیه سهر به هیژکردن و فراوانکردنی سیاسه ته کان:

به هیژکردنی دامه زراوه کان:

- تهواوکردنی ریفۆرمی دادوهری
- به هیژکردنی په ره له مان و لیژنه تایبته تمه نده کان
- به هیژکردنی کاره کانی کۆمیسسیۆنی مافه کانی مرووف
- به هیژکردنی میکانیزمه کانی چاودێریکردن

گه شه پیدانی ئابوری:

- فراوانکردنی پرۆژه کانی هه مه جۆرکردن
- زیادکردنی وه به رهتانی کهرتی تایبته
- گه شه پیدانی هه نارده کردن
- به هیژکردنی سندوقی نهوه کانی داهاتوو

قوناغی چواره م: سه قامگیری و به رده وای (مانگه کانی ۳۷+)

له م قوناغه دا سهرنج ده خرتیه سهر دنیابوون له سه قامگیری و به رده وای سیاسه ته کان:

هه لسه نگانندن و چاکسازی:

- هه لسه نگانندی ته وای سیاسه ته کان
- چاره سه رکردنی که موکورتیه کان
- نوێکردنه وهی ستراتیژه کان به یی ئه زموون
- دنیابوون له به رده وای

میکانیزمە کانی ھەماھەنگی

ھەماھەنگی ناوڤۆی:

لیژنە ی ئاراستە کردن: لیژنە یە ک لە سەرۆک وەزیران، جێگرە کانی، و وەزیرە پەییوەندیدارە کان پێک بەیئەرتیت کە:

- مانگانە کۆبیئەتەو ھە ئسەنگاندنی بەرەو پێشچوونە کان
- بڕیار لە سەر گۆرانکارییە پێویستە کان بدات
- کێشە کان چارەسەر بکات
- ئاراستە ی گشتی دیاری بکات

لیژنە ی جێبەجێکردن: لیژنە یە ک لە بەرپۆبە رانی گشتی و بەرپرسیانی تەکنیکی پێک بەیئەرتیت کە:

- کۆبوونەو ھە فتانە ی ھە بێت
- بەدواداچوون بۆ گۆرانکاری و پێشخە چوونە کان بکات
- راپۆرت بدات بە لیژنە ی ئاراستە کردن
- چارەسەری کێشە تەکنیکییە کان بکات

ھەماھەنگی دەرەکی:

لیژنە ی ھاوبەشی بەغدا-ھەولێر:

ئەرکە کانی ئەم لیژنە یە:

- کۆبوونەو ھە مانگانە
- ھە ئسەنگاندن بۆ پێشکەوتنە کان دەکات
- دارپشتنی رێککەوتنە نوێیە کان

ھاوکاری نیۆدەولەتی: لایەنە نیۆدەولەتییە کان (نەتەو ھە یە گەرتوو ھە کان، یە کیتی ئەوروپا، ئەمریکا) بانگەشت بکەرن بۆ:

- پشتگیری تەکنیکی
- چاودێری و ھە ئسەنگاندن
- پێدانی راپۆرتکاری
- گەرەنتیکردنی جێبەجێکردن

میکانیزمه کانی پیوانه کردن و هه ئسه نگاندن

نیشانده ره کانی سه رکه وتن:

بو شه فافیه ت:

- ریژه ی زانیارییه بلاوکراوه کان (ئامانج: 100% بو ماوه ی 12 مانگ)
- ژماره ی سکالا چاره سه رکراوه کان له لایه ن دیوانی چاودیژی دارایییه وه
- ریژه ی ره زامه ندی هاو لاتیان له شه فافیه ت (پیوانه به راپرسی)

بو هه مه جوړکردنی ئابوری:

- ریژه ی داهاتی نانه وتی له کوی گشتی داهات (ئامانج: 40% له ماوه ی 5 سالد)
- ژماره ی هه لی کاری نوێ دروستکراو له که رته نانه وتییه کان
- بری پاشه که وتکراو له سندوقی نه وه کانی داهاتوو

بو به هیزکردنی دامه زراوه کان:

- ریژه ی جیبه جیکردنی بریاره کانی دادگا
- ژماره ی یاسا په سه ندرکراوه کان له لایه ن په رله مانه وه
- ریژه ی ره زامه ندی هاو لاتیان له کاری دامه زراوه فهرمییه کان

بو دانوستاندن:

- ژماره ی ریککه وتنه سه رکه وتوووه کان له گه ل به غدا
- کاتی پیویست بو چاره سه ری کیشه کان
- ریژه ی جیبه جیکردنی ریککه وتنه کان

راپورتدان:

راپورتی مانگانه: تیمی جیبه جیکردن راپورتی مانگانه ئاماده ده کات، که پیویسته ئه مانه له خو بگریت:

- پیشکه وتن له هه ر سیاسه تیک
- کیشه کان و چاره سه ره کانیا ن
- ئامازه کانی سه رکه وتن
- پیشنیاز بو مانگی داهاتوو

رپورتی سالانه: سالانه رپورتیکی ته واورد و ورد ناماده ده کړیت که:

- هه لسه نگاندي ته واورى سياسه ته کان
- ده سته و ته کان و که موکورتیه کان
- پيشنيز بؤ سالی داهاتوو
- به راورد کردن له گه ل نامانجه دياریکراوه کان

رووبه رووبوونه وه له گه ل ناسته نکه کان

ناسته نکه نه گه ریه کان:

ناسته نگی سیاسى: رېگرى له لایه نه وه هیزه سیاسیانې به رژه و هندیان له دؤخی ئیستا هه یه:

- چاره سهر: که مپه یی هوشیاری گشتی، به لکه دانه وهی سووده کان، دابینکردنی گهرنتی بؤ هه موو لایه نه کان

ناسته نگی ته کنیکى: که موکورتی له توانا و نه زمون:

- چاره سهر: راهینان، هاوکاری نیوده و له تی، راپوژکردن به شاره زایانی دهره کی

ناسته نگی دارایی: که موکورتی له سهرچاوهی دارایی:

- چاره سهر: به کارهینانی سهرچاوه کانى ئیستا به شیوه یه کی باشتر، وهرگرتنی پشتگیری نیوده و له تی

ناسته نگی کومه لایه تی: رهنکه هه ندیک که س و لایه نه له کومه لکه، دژایه تی گورانکاریه کان بکه نه:

- چاره سهر: روونکردنه وه، به شداری، دلنیا بوون له سوودی هه موو که س

نهم ستراتیژییه دلنیاپی دهادت که سیاسه ته پيشنيزکراوه کان به شیوه یه کی سیستماتیک و کاریگهر جیبه جی بکړن و نامانجه کانیا نه دی به ښیریت.

ئەنجامگیری

کیشەى مووچە لەنێوان حکومەتى فیدراالى عێراق و حکومەتى هەریمی کوردستان، بە تەنھا پرسىكى ئابورى و دارايى نیه، بەلکو پەنگدانەوهى کیشەى قوولتری بونیادی و دامەزراوهییه لە سیستمى فیدراالى عێراق. گوتارە سیاسیه باوهکان لە هەریمی کوردستان، نەیاننوانیوه چارەسەریكى بنەرەتى و درێژخایەن بۆ ئەم کیشەیه بدۆزنەوه.

ئەم راپۆرتە "گوتارى سەقامگیری ستراتیژی و خوشگوزەرانى هاوڵاتی" پێشنیاز کردووه وهک چوارچێوهیهكى نوێ بۆ مامەلەکردن لەگەڵ ئەم کیشەیه. ئەم گوتارە نوێیه لەسەر چوار بنەمای سەرەکی دامەزراوه: هاوڵاتی لە پێش هەموو شتیکەوه، شەفافیهت وهک بنەمای متمانه، خۆبەرپوهبردن لە چوارچێوهى هاوکاریدا، و سەقامگیری درێژخایەن.

لەسەر بنەمای ئەم گوتارە، چوار سیاسەت سەرەکی پێشنیاز کراون:

یهکەم، شەفافیهت و لێرسینهوهى تەواو: ئەم سیاسەتە ئامانجى دروستکردنەوهى متمانهیه لەنێوان هاوڵاتی و حکومەت و هەروەها لەنێوان حکومەتى هەریم و حکومەتى فیدراال. ئەوهش لە رێگەى دامەزراندنى سیستمى راپۆرتدانى یهگرتوو، پۆرتالی شەفافیهت، و میکانیزمی چاودێرى سەرپهخۆوه، که ئەم سیاسەتە بنەمای دامەزراندنى هەموو سیاسەتەکانى دیکهیه.

دووهم، هەمەجۆرکردنى ئابورى و خۆبەرپوهبردن: ئەم سیاسەتە ئامانجى کهمکردنەوهى پشێبهستى هەریمه به داهاى نهوت و بهغدا؛ لە رێگەى گەشەپیدانى کهرتەکانى کشتوکال، گەشتیاری، و تەکنەلۆژیا، و دامەزراندنى سندوقى نهوهکانى داهاوووه. ئەم سیاسەتە چاوه‌ڕوانى ئەوهى لى ده‌کریت سەقامگیری ئابورى درێژخایەن گەرەنتى بکات.

سێیهم، به‌هێزکردنى دامەزراوه دەستووریه‌کان: ئامانج لەم سیاسەتە به‌هێزکردنى دامەزراوه‌کانى هەریمه، تا بتوانن به‌شیوه‌یه‌کى کاریگەر مافه دەستووریه‌کان بپارێزن و جێبه‌جێیان بکەن. ئەمهش لە رێگەى؛ به‌هێزکردنى سیستمى دادوهرى، پەرله‌مان، و دامەزراوه‌کانى مافى مروّقه‌وه. گرنگى ئەم سیاسەتە له‌وه‌دایه؛ که بنەماکانى حوکمرانى باش داده‌مه‌زرێنێت.

چوارەم، دانوستاندنی یه کگرتوو و بنه مای: ئەم سیاسەتە ئامانجی گۆرینی شیوازی دانوستانە له گەل به غدا، له ڕینگە ی پیکهتانی تیمی دانوستاندنی نیشتمانی، ستراتیژی دانوستاندنی نوی، و میکانیزمی چارهسەری ناکۆکی. که دوا جار ئەم سیاسەتە ڕینگە خۆش دە کات بۆ چارهسەری بنه رەتی کیشە کان.

- ستراتیژی جیبه جیکردنی پێشنیازکراو له چوار قوناغدا (ئاماده کردن، جیبه جیکردنی سەرەتایی، به هیزکردن، سەقامگیری) ڕێنمایی کردە یی بۆ جیبه جیکردنی ئەم سیاسەتانه دابین دە کات. میکانیزمە کانی هەماهەنگی، پێوانە کردن، و ڕووبەر و ڕووبوونە وه له گەل ئاستەنگە کان دانیایی له سەرکەوتنی پرۆسە که دە دەن.

- گرنترین دەستکەوتی ئەم گوتارە نوێیە بریتییه له؛ بێنی کیشە ی مووچە له چوارچێوه یه کی گشتگیرتر، به جۆرێک که سەقامگیری ئابوری و سیاسی هەرێم و خۆشگوزە رانی هاوڵاتیان دە کاتە چەقی سەرنج و کارکردن. ئەمەش ڕینگە خۆش دە کات بۆ چارهسەریکی درێژخایەن و بنیاتنەر، که نه ک تەنها کیشە ی ئیستا چارهسەر دە کات، به لکو ڕیگری له دووبارەبوونە وه ی ئەم جۆرە کیشانەش دە کات.

له کۆتاییدا، سەرکەوتنی ئەم گوتارە پشت به ویست و به ره و پێشچوونی هەموو لایەنه کان دە به ستیت: حکومەتی هەرێم، پارتە سیاسییه کان، کۆمەلگە ی مە دەنی، و هاوڵاتیان، چونکه تەنها له ڕینگە ی هاوکاری و تێگە یشتنی هاوبە شه وه دە توانریت ئەم ئامانجانە به دی به یئیریت و هەرێمی کوردستان بگاتە ئاستێکی نوی سەقامگیری و خۆشگوزە رانی.

تێبینی: ئەم راپۆرتە بۆ مە به ستی گفتوگۆ و باسکردنی ئە کادیمی ئاماده کراوه و هەموو بۆچوون و پێشنیازە کان له سەر بنه مای شیکاری زانستی و لیکۆئینه وه ی ورد دامە زراون.

سەرچاوه كان

- [1] دهستووری کۆماری عێراق، 2005، مادهی 121
- [2] بڕیاره کانی دادگای فیدرالی عێراق له سهر کێشهی مووچهی ههرێمی کوردستان، 2019-2023
- [3] یاسای بودجهی گشتی عێراق، سالانی جیاواز
- [4] راپۆرته کانی بانکی جیهانی له سهر ئابوری عێراق و ههرێمی کوردستان
- [5] راپۆرته کانی سندوقی دراوی نیوده و له تی له سهر عێراق
- [6] ئاماره فهرمییه کانی وهزارهتی دارایی ههرێمی کوردستان
- [7] راپۆرته کانی دیوانی چاودێری دارایی ههرێمی کوردستان
- [8] لیکۆئینه وه کانی زانکۆکانی کوردستان له سهر کێشهی مووچه
- [9] راپۆرته کانی ریکخواوه نیوده و له تییه کان له سهر هوکمرانی له عێراق
- [10] تیۆری هوکمرانی باش، بانکی جیهانی، 2020
- [11] تیۆری فیدرالیزمی هاوکارانه، ئه کادیمیای زانسته سیاسیه کان
- [12] تیۆری گه شه سهندنی بهردهوام، نه ته وه یه گگرتوه کان
- [13] تیۆری ئابوری دامه زراوه پی، Douglass North و ئه وانی دیکه
- [14] ئه زموونی و لاتانی دیکه له چاره سه ری کێشه کانی فیدرالی
- [15] راپۆرته کانی ریکخواوه کانی کۆمه لگه ی مه ده نی له ههرێمی کوردستان

